

Marcin Starnawski

Spółeczność żydowska w Polsce w następstwie kampanii antysemitkiej lat 1967–1968: wprowadzenie do tematyki numeru

Dzięki gościnności redakcji czasopisma „Adeptus” w niniejszym numerze prezentujemy teksty powstałe jako efekt grantu badawczego *Spółeczność żydowska w Polsce w następstwie kampanii antysemitkiej lat 1967–1968. Doświadczenia biograficzne, przemiany tożsamości i dynamika środowiskowa*. Badania finansowane są przez Narodowe Centrum Nauki¹. Głównym celem projektu jest uchwycenie perspektyw tych osób i środowisk, które doświadczyły antysemitkiej stygmatyzacji pod koniec lat 60. XX wieku, ale nie opuściły Polski wraz z ówczesną masową falą emigracyjną. Nasz zespół badawczy analizuje reakcje na tę kampanię (działania podejmowane tak na poziomie indywidualnym czy rodzinnym, jak i instytucjonalnym), a także znaczenie tych doświadczeń w dłuższej perspektywie biograficznej i środowiskowej, w tym dla tożsamości i pamięci społecznej. W chwili publikacji niniejszego tomu badania wciąż trwają.

¹ Kierownikiem projektu jest Marcin Starnawski, trzon zespołu tworzą Piotr Forecki i Anna Zawadzka, a poszczególne zadania badawcze na różnych etapach projektu podejmowały Aleksandra Gluba, Monika Lisiak, Kamila Łabno-Hajduk, Aneta Prusimska i Kornelia Sobczak. W trakcie realizacji projektu, dzięki seminarium zorganizowanemu we wrześniu 2023 roku na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza, zespół projektowy nawiązał współpracę ekspercką z Markiem Szajdą, którego artykuł, prezentujący wyniki badań przeprowadzonych niezależnie od projektu *Spółeczność żydowska w Polsce w następstwie kampanii antysemitkiej lat 1967–1968*, zamieszczamy w niniejszym numerze „Adeptusa” (Szajda, 2024).

Polityczne aspekty Marca '68 zostały dotychczas obszernie omówione w opracowaniach historyczno-politologicznych. Po części dotyczy to także kampanii antysemitycznej rozpoczętej w czerwcu 1967 zerwaniem stosunków z Izraelem przez władze PRL i podjęciem czystki „antysyjonistycznej” w wojsku i innych instytucjach państwowych. Za kulminację tamtych wydarzeń uważa się falę państwowych represji w odpowiedzi na protesty społeczne, głównie studenckie, i wewnętrzny kryzys w partii rządzącej. Istnieją analizy ówczesnej propagandy, mechanizmów wykluczenia z PZPR czy prześladowań w miejscach pracy. Sporo wiadomo też o ówczesnej fali wymuszonej emigracji, która objęła co najmniej 15 tysięcy Żydów, w tym o niektórych doświadczeniach poemigracyjnych. Obok opracowań naukowych w ostatnich dekadach pojawiły się liczne publikacje – przywoływane lub cytowane w artykułach z niniejszego numeru – o charakterze autobiograficznym: książki i artykuły wspomnieniowe, zbiory wywiadów i historii mówionych, a nawet filmy dokumentalne. Dzięki temu w wyobraźni społecznej silnie zarysował się obraz emigracji 1968 jako wygnania z Polski, a część opinii publicznej mogła bliżej poznać dramat jednostkowych, rodzinnych czy środowiskowych losów żydowskich uchodźców i zyskać lepsze zrozumienie szykan, jakie im zgotowano: zastraszania, upokorzeń, pozbawienia obywatelstwa polskiego.

Wątek „marcowych” i „pomarcowych” doświadczeń osób dotkniętych przemocą antysemitycznej kampanii, które nie wyemigrowały wówczas z Polski, pojawia się niekiedy w kontekście opowieści emigrantów o rozstaniach z krewnymi i przyjaciółmi. Jednak nieliczne opracowania naukowe podejmowały dotąd temat odrębności doświadczeń uczestników tej zbiorowości w sposób systematyczny. Jak zmieniło się życie żydowskie w Polsce po 1968 roku? Jaka była dynamika kontaktów między tymi, którzy wyjechali, a tymi, którzy zostali? Jak poszkodowani przez Marzec postrzegają późniejsze upamiętnienia tamtych wydarzeń? Włączenie perspektyw innych niż emigracyjne jest istotne dla uzyskania szerszego obrazu oddziaływania wydarzeń z 1968 roku na polskich Żydów – także osób, które doświadczyły antysemitycznej stygmatyzacji, nie utrzymując związków ze zorganizowaną społecznością żydowską, a niekiedy wręcz nie identyfikując się jako Żydzi. Jest także istotne dla pełniejszego zrozumienia długofalowego znaczenia, jakie tym wydarzeniom przypisywane jest w indywidualnych biografiach i w zbiorowej pamięci. Przed podjęciem badań spotykaliśmy się przy różnych okazjach – na konferencjach czy w rozmowach prywatnych – z głosami wyrażającymi potrzebę „opowiedzenia” o losach „tych, którzy nie wyjechali” (określanych przez jedną z uczestniczek naszych wywiadów mianem „niewyjechanych”). Nasze badania analizują związek postrzegania antysemityzmu przez Żydów z ówczesnym

masowym wychodźstwem. Refleksja na temat własnych doświadczeń „nieemigrantów” nieraz dokonuje się poprzez odniesienie do tematu emigracji, choćby jako ocena decyzji o pozostaniu w Polsce. Wątków emigracyjnych nie da się zatem pominąć. Wszystkie artykuły w niniejszym zbiorze odnoszą się do emigracji pomarcowej jako ważnego kontekstu doświadczeń Żydów, którzy nie wyemigrowali.

Prezentowany tom zawiera cząstkowe podsumowania dotychczasowych badań. Wybrane przez nas „nakłucia” badawcze nie pretendują do kompletnych odpowiedzi na interesujące nas pytania, nie składają się też na całościowe podsumowanie projektu. W ramach prac badawczych zgromadziliśmy obszerny zbiór materiałów, który zasługuje na przyjrzenie się z różnych perspektyw tematyczno-teoretycznych, a jego analiza z pewnością wymaga kolejnych podejść. Dzięki szczodrości naszych rozmówczyń i rozmówców dzielących się z nami opowieściami o swoim życiu uzyskaliśmy materiał, który znacznie przekroczył nasze pierwotne plany. Są to 83 wywiady pogłębione z istotnym komponentem biograficznym, przeprowadzone według ogólnych, wcześniej opracowanych dyspozycji (211 godzin nagrań). Rozmówczyniami i rozmówcami były osoby, które doświadczyły kampanii antysemitkiej w Polsce w 1968 roku, ale nie wyemigrowały w tamtym czasie (niektórzy rozmówcy wyemigrowali znacznie później). Uczestniczki i uczestnicy badań nieraz dawali nam wgląd do swoich domowych archiwów, przedstawiając posiadane dokumenty takie jak listy, fotografie czy inne pamiątki.

Wśród osób, które udzieliły wywiadu, przeważały kobiety (58%). Średni wiek rozmówcy/rozmówczyni w roku przeprowadzenia wywiadu wyniósł 74 lata. Najstarsza osoba miała 90 lat (rocznik 1933). Osoby z roczników 1933–1944 stanowiły 28% uczestników, z roczników 1945–1954 – 58%, młodsze – około 14%. Część rozmówców i rozmówczyń znaleźliśmy wcześniej lub uzyskaliśmy możliwość dotarcia do nich drogą prywatną, bowiem kolejne osoby często dzieliły się bazą kontaktów rodzinnych i towarzyskich. Ponadto komunikowaliśmy się z przedstawicielami instytucji żydowskich, którzy pomagali w zorganizowaniu spotkań w danej miejscowości lub umożliwiali osobom zainteresowanym udzieleniem wywiadu kontakt z nami. Badania terenowe prowadziliśmy w Częstochowie, Dzierżoniowie, Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Legnicy, Łodzi, Poznaniu, Wałbrzychu, Warszawie, Wrocławiu i Żarach. Ponad połowa rozmówców (45 osób) mieszkała w Warszawie lub bliskich okolicach, a drugą co do wielkości kategorią byli mieszkańcy Dolnego Śląska (10 osób). Większość wywiadów przeprowadziliśmy bezpośrednio – w domach rozmówczyń i rozmówców, w siedzibach instytucji żydowskich (m.in. Gmin Żydowskich, oddziałach Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego

Żydów, Centrum Społeczności Żydowskiej JCC) lub innych miejscach. Około jedną piątą wywiadów przeprowadziliśmy *online*, w tym trzy z osobami mieszkającymi za granicą.

Materiały zebrane w projekcie pochodzą także z kwerend archiwalnych: głównie w Archiwach Państwowych, oddziałach IPN, Żydowskim Instytucie Historycznym oraz USC Shoah Foundation Visual History Archive, a w mniejszym zakresie także w krakowskim oddziale Klubu Inteligencji Katolickiej i niekiedy w zasobach lokalnych organizacji żydowskich. Kwerenda prasowa przeprowadzona w ramach naszych badań objęła periodyki żydowskie „Fołks-Sztyme”, „Słowo Żydowskie” i „Midrasz”, prasę katolicką: „Tygodnik Powszechny”, „Znak” i „Więź”, prasę emigracyjną: „Kulturę” i „Aneks”, a także wybrane tygodniki opinii: „Politykę” i „Wprost”. Kwerenda materiałów telewizyjnych objęła okres obchodów pięćdziesiątej rocznicy Marca w 2018 roku. Dokonaliśmy także przeglądu bogatej literatury autobiograficznej, w tym wspomnień, zbiorów wywiadów i historii mówionych. W artykułach z niniejszego tomu materiały te zostały wykorzystane tylko w częściowym zakresie.

Prace badawcze w projekcie koncentrują się na kilku obszarach problemowych: doświadczeniach z okresu kampanii antysemitkiej, odniesieniach do emigracji, przemianach indywidualnej tożsamości napiętnowanych, w tym zwłaszcza przededefiniowaniu stosunku do żydowskości i udziału w rozmaitych formach życia żydowskiego, krótko- i długofalowych zmianach zbiorowego życia żydowskiego w okresie pomarcowym, upamiętnianiu Marca '68 i publicznej polityce pamięci. Badania mają charakter interdyscyplinarny, łączą perspektywy historii społecznej, krytycznych studiów nad kulturą, analizy politycznej, badań nad biograficznym uczeniem się osób dorosłych czy badań medioznawczych. Traktujemy je przede wszystkim jako wkład w socjologię historyczną Żydów/Żydówek i antysemityzmu w Polsce, z uwzględnieniem kontekstów porównawczych oraz szerszych ram analitycznych takich jak badania nad transnarodowością.

Pierwszy obszar problemowy dotyczy tego, w jaki sposób ludzie napiętnowani w czasie kampanii antysemitkiej jako Żydzi doświadczyli jej, a także czy i dlaczego owa kampania była krytycznym momentem biograficznym i instytucjonalnym, swoistym punktem zwrotnym w życiu jednostek i dynamice środowiska. W niniejszym numerze zagadnienie stygmatyzacji i wykluczenia podejmuje Piotr Forecki (2024), analizując wachlarz form przemocy antysemitkiej okresu kampanii „czerwcowo-marcowej”. Autor wykorzystał liczne relacje autobiograficzne emigrantów oraz osób, które nie wyemigrowały z Polski. Forecki własną perspektywę badawczą definiuje poprzez sporządzenie w pierwszej kolejności swoistego inwentarza punktów widzenia dominujących w dotychczasowej historiografii oraz dają-

cych się wychwycić w niej niedopowiedzeń, przemilczeń lub zgoła nieporozumień. To zaś jest punktem wyjścia do analizy doświadczeń osób napiętnowanych, dyskryminowanych i poddanych antysemitkiej przemocy. Formy tej przemocy obejmowały zarówno represje o charakterze politycznym, jak i różnego rodzaju działania oddolne w społeczeństwie polskim, nierzadko spontaniczne. Często doświadczano agresji werbalnej, ale w relacjach autobiograficznych wybrzmiewa też wątek przemocy fizycznej – dotąd rzadko podejmowany przez badaczy. Szczególnym rysem doświadczeń Żydów z okresu kampanii antysemitkiej lat 1967–1968, akcentowanym przez Foreckiego, była atmosfera strachu, nierzadko paraliżująca życie codzienne.

Artykuł Marka Szajdy (Szajda, 2024) skupia się na skutkach „marcowego” antysemityzmu w dwóch małych miastach na Dolnym Śląsku: Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach. Autor wskazuje na perspektywę emigracyjną i perspektywę instytucji żydowskich w PRL jako możliwe sposoby podejścia do tej problematyki. Omawia typowe dla pomarcowego okresu zjawiska takie jak kurczenie się środowiska żydowskiego, w tym wyjazdy liderów społeczności, wymuszanie posłuszeństwa przez władze komunistyczne, konflikty dotyczące bazy materialnej, np. lokali. Podejmuje też kwestię statusu cmentarzy żydowskich. Szajda zwraca uwagę na zmianę demograficzną będącą skutkiem emigracji po 1968 roku, czyli dominację w społeczności żydowskiej starszego pokolenia. Choć tekst ma charakter mikrohistorii (i to dwóch nieczęsto wymienianych w literaturze powojennych skupisk żydowskich), rzuca światło na szerszą dynamikę społeczną oraz dostarcza ilustracji problemów występujących także gdzie indziej.

Drugi obszar dociekań badawczych dotyczy decyzji o pozostaniu w Polsce mimo masowej fali uchodźczej trwającej od wiosny 1968 roku do początku lat 70. Już samo pytanie o przyczyny „niewyjechania” – zwłaszcza w kontekście indywidualnych wywiadów – jest problematyczne, zakłada wszak domyślnie, że emigracja jawiła się rozmówcy czy rozmówczyni jako realna opcja, a przecież nie musiało tak być. Nasze rozpoznania badawcze wskazują na ciężar nie tylko doświadczenia, ale także perspektywy migracji: pełne napięcie dyskusje o wyjeździe w gronie rodzinnym i koleżeńskim, „życie na walizkach” – permanentną gotowość do wyjazdu, bolesność perspektywy rozłąki z bliskimi, lęk przed podjęciem złej decyzji oraz przed jej wpływem na dzieci. Zwróciliśmy uwagę na dwa rodzaje czynników zatrzymujących w kraju. Po pierwsze, były to bariery możliwości emigracji. Mogły nimi być zobowiązania rodzinne, poczucie odpowiedzialności za bliskich w Polsce, brak wpływu na decyzję o nieemigrowaniu podjętą przez starszych lub bardziej autorytatywnych członków

rodziny, brak indywidualnych dyspozycji psychospołecznych do opuszczenia kraju, niewiara w to, że „może mi się udać” lub poczucie, że emigracja „nie ma sensu”, brak sprzyjających emigracji form kapitału społeczno-kulturowego (znajomość języków obcych, przebywający za granicą członkowie rodziny, wcześniejsze odwiedziny w krajach potencjalnej emigracji itd.). Po drugie, czynnikiem zatrzymującym mogły być okoliczności przemawiające raczej za pozostaniem w Polsce niż wyjazdem: możliwość kontynuacji edukacji lub kariery zawodowej, sprzyjające środowisko rodzinne lub towarzyskie, poczucie, że mimo wszystko są perspektywy dalszego życia w Polsce. Niekiedy brak dotkliwych doświadczeń osobistych – mimo świadomości, jak boleśnie antysemityzm dotyka innych – sprzyjał racjonalizacji decyzji o pozostaniu w Polsce.

Dla wielu emigracja w ogóle nie wchodziła w grę, nawet jako temat rozważań. Mogło to być wynikiem któregoś z wyżej wymienionych uwarunkowań. Mógł to być też efekt wcześniejszych wyborów, na przykład zaangażowania politycznego w okresie PRL, zarówno w przypadku osób opowiadających się po stronie ówczesnego ustroju (przywiązanie do idei socjalizmu), jak i tych zaangażowanych w opozycję antykomunistyczną, a potem próby obalenia ustroju. Czasami był to skutek zakorzenienia w realiach społeczno-kulturowych kraju w ogóle lub w określonym *milieu* – zakorzenienia na tyle silnego, że wykluczającego emigrację ze sposobu myślenia i działania. Fakt „niewyjechania” czasem wiązał się z indywidualnym i autobiograficznym stosunkiem do żydowskości².

Kolejny obszar problemowy dotyczy długofalowego oddziaływania kampanii 1967–1968 na ludzi, którzy doświadczyli wówczas antysemitkiej przemocy. Oddziaływanie Marca można rozpatrywać zarówno w kontekście indywidualnej tożsamości, jak i skutków środowiskowych. W ogromnym stopniu Zagłada zniszczyła polityczną, światopoglądową, kulturalną i oświatową różnorodność społeczeństwa żydowskiego w Polsce. Kolejne fale powojennej żydowskiej emigracji wpływały na stopniowy zanik żydowskich aktywności wskrzeszonych w połowie lat 40. Żydzi w Polsce lat 60. nie byli jednak zbiorowością jednolitą. Różny był ich stosunek do komunizmu i ustroju socjalistycznego, różny stosunek do judaizmu (obok propagowanej przez TSKŻ świeckiej żydowskości praktykowano życie religijne w ramach kongregacji żydowskich), w młodym pokoleniu faktem była językowa i kulturowa polonizacja,

² Hipotezy i tropy koncepcyjne z tego obszaru tematycznego były przedstawiane w referatach konferencyjnych przygotowanych w ramach omawianego projektu. Zob. Anna Zawadzka „Niewyjechani”. *Prześladowania antysemitkie w latach 1967–1969: migracja jako punkt odniesienia dla Żydów i Żydówek, którzy zostali w Polsce*, referat podczas XVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego (Zawadzka, 2022); Marcin Starnawski, *Coercion, Contingency, and Choice in Trajectories of Polish Jews after March 1968*, referat podczas 9th World Congress of Polish Studies, PIASA (Starnawski, 2024a).

ale równolegle podejmowano próby kontynuacji literackiej kultury języka jidysz. Instytucje żydowskie musiały unikać skojarzeń z syjonizmem. Wielu ówczesnych polskich Żydów przyjęło postawę niesyjonistyczną. W części środowisk rodzinnych czy towarzyskich utrzymywano jednak kontakty z krewnymi lub przyjaciółmi w Izraelu, interesowano się polityką i kulturą państwa żydowskiego, nieraz też wyrażano przychylny doń stosunek. Zróżnicowane były zarówno identyfikacje, jak i lokalne społeczności, w których mieszkali Żydzi: od relatywnie licznych skupisk żydowskich z prężnie działającymi instytucjami (szkołami żydowskimi, spółdzielniami, oferującym kursy zawodowe ORT³, zespołami artystycznymi, klubami TSKŻ aktywizującymi różne grupy wiekowe itd.) po takie, w których zamieszkiwały pojedyncze rodziny żydowskie.

Jak dowodzi Anna Zawadzka w tekście *Kolejna śmierć uniwersalizmu* (Zawadzka, 2024b) z niniejszego tomu, kampania antysemityczna końca lat 60. zaowocowała dalekosiężnymi zmianami w indywidualnych i zbiorowych modelach żydowskości. Niedługo potem ówczesne młode pokolenie Żydów podjęło poszukiwania duchowe i intelektualne w obszarze religii żydowskiej i w nurtach inspirowanych judaizmem. Niektórzy zwrócili się ku Izraelowi jako ważnemu tożsamościowemu punktowi odniesienia. Jednocześnie, co można uznać za jedną z cech konstytutywnych procesu nazwanego „odrodzeniem żydowskim” (*Jewish Revival*), zmniejszyło się znaczenie żydowskości jako świeckiej formuły społeczno-kulturowej. Ponadto wiele osób zaczęło otwarcie mówić o swoim żydowskim pochodzeniu lub odkrywać je jako tajemnicę rodzinną. Ten proces cały czas trwa. Pomarcowe przeobrażenia można widzieć jako przemiany indywidualnych postaw i wzorów identyfikacji, jak też uchwycić je w wymiarze zbiorowym: na poziomie przemian idei, dyskursów, modeli społeczności, normatywnych aspektów wspólnoty, a w szerszym kontekście społeczeństwa polskiego dekad późniejszych oraz atrakcyjności „spopularyzowanych” form kultury żydowskiej.

Przeobrażenia w wymiarze dyskursów, idei i społeczności to temat podjęty przez Aleksandrę Glubę (Gluba, 2024). Analizuje ona zawartość gazety „Fołks-Sztyme” w pierwszej dekadzie po kampanii antysemitycznej, koncentrując się na społecznych funkcjach języka jidysz w zdziesiątkowanym przez pomarcowy *exodus* środowisku żydowskim. Intencją autorki jest zarysowanie podmiotowości ofiar antysemitycznej nagonki: zarówno twórców pisma, jak i jego czytelników. Przez pryzmat „Fołks-Sztyme” Gluba ukazuje społeczność żydowską tego czasu jako wystawioną na szereg prób. Jako kluczowe wyzwanie stojące

³ Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej w Polsce.

przed ówczesną redakcją wskazuje kontynuację tradycji prasy jidyszowej w warunkach nie tylko zmieniającej się demografii środowiska i związanego z tym drastycznego spadku nakładu w ciągu zaledwie kilku miesięcy oraz zmiany częstotliwości wydawania, ale przede wszystkim ograniczeń politycznych w postaci cenzury. „Folks-Sztyme” poddano przymusowi uprawiania propagandy antysyjonistycznej. Na redaktorach wymuszano także przemilczanie tematu dyskryminacji Żydów w PRL i ich emigracji. Autorka analizuje sposoby obchodzenia tych ograniczeń za pomocą aluzji, metafor i niedosłowności. Zwraca też uwagę, że rok 1968 oznaczał dla żydowskich komunistów w Polsce kres ideowych aspiracji.

Koniec emancypacji poprzez komunizm, będącej uniwersalistyczną obietnicą pełnego równouprawnienia Żydów, jest tematem artykułu Anny Zawadzkiej (Zawadzka, 2024b). Autorka stawia tezę, że w 1968 Żydzi zapłacili cenę za klęskę komunistycznego projektu w Polsce. Wraz z antysemityzmem państwowym, przychylnie przyjętym w różnych kręgach społeczeństwa polskiego, nastąpił koniec świeckiej żydowskości o orientacji lewicowej, której celem była emancypacja uniwersalistyczna, nastawiona na szeroką zmianę społeczną i przez to odmienna zarówno od reprodukującej zastane hierarchie asymilacji, jak i od będącego jej rewersem tradycyjnie rozumianego dyskursu różnicy. Zawadzka podkreśla atrakcyjność opcji żydowskości świeckiej w powojennych warunkach socjalistycznej modernizacji z jej ideą społecznej równości, pełnoprawnym uczestnictwem w kulturze społeczeństwa polskiego i możliwością swobodnego tworzenia kultury żydowskiej przy jednoczesnej świadomości skali polskiego antysemityzmu i kultywowaniu pamięci o Zagładzie, będącej spoiwem międzypokoleniowym. Artykuł prezentuje pomarcowe przemiany na przestrzeni lat 70. i 80., wśród których szczególne miejsce miało upowszechnienie się religijnych wzorów żydowskości, czemu sprzyjała postawa Kościoła katolickiego. Zarazem wśród żydowskich uczestników i uczestniczek życia publicznego, zwłaszcza środowisk opozycyjnych w latach 80., obecne było napięcie związane z wyczuleniem na klerykalizm i antysemityzm w szeregach opozycji antykomunistycznej. Według Zawadzkiej mające miejsce na przełomie lat 80. i 90. odrodzenie żydowskie oparte na judaizmie, polityce tożsamości oraz estetyzacji żydowskości oznaczało – by posłużyć się typologią Giddensa – porzucenie polityki emancypacji na rzecz polityki życia.

Inny rodzaj pomarcowej dynamiki środowiskowej omawia Marcin Starnawski (2024b). Analizując kontakty i procesy reintegracyjne żydowskich emigrantów i Żydów w Polsce, autor przyjmuje perspektywę transnarodową. Punktem wyjścia jest tu aktywność środowisk emigracyjnych, zwłaszcza poprzez organizowanie od końca lat 80. zjazdów znajomych i przyjaciół (np. Reunion '68 w Izraelu) oraz publikowanie wspomnień i tworzenie przestrzeni

komunikacyjnej w czasopismach i grupach internetowych. Działania te można postrzegać jako diasporyczną odpowiedź na piętno antysemitckiego wykluczenia i wygnania, a poprzez podkreślanie związków z Izraelem – także odpowiedź na antysyjonizm. Łączą one to, co Marzec rozdzielił: pomarcowych uchodźców i tych spośród ich krewnych i przyjaciół, którzy zostali w Polsce. Rama transnarodowa pozwala znaleźć punkty styeczne biografii emigrantów i „niewyjechanych”. Podtrzymywano lub odnawiano kontakty prywatne, niektórzy emigranci wspierali działania opozycjonistów antykomunistycznych w Polsce, a bardziej współcześnie – głosy przeciwko polskiemu nacjonalizmowi i antysemityzmowi. Jednak odmienność tożsamości żydowskiej i jej przeobrażeń, a także zróżnicowanie interpretacji Marca '68 jako formującego doświadczenia biograficzno-pokoleniowego w perspektywie porównawczej (emigranci – nieemigranci) uwidaczniają różnice, pęknięcia i zerwania.

Kwestia interpretacji „wydarzeń marcowych” – jako sprawy demokratyzacji w Polsce, antyradzieckiego oporu, kampanii antysemitckiej, historii kolejnego żydowskiego wygnania, politycznych narodzin pokolenia czy genezy transformacji tożsamościowych – łączy się z kolejnym obszarem naszych badań, czyli z polityką pamięci i reprezentacji. Temat ten jest wielopłaszczyznowy, obejmuje bowiem tak różne konteksty, jak historiografia, produkcja literacko-artystyczna, narracje edukacyjne (w tym muzealne czy podręcznikowe), upamiętnienia publiczne i dyskurs polityczny. Pojawia się tu zagadnienie dominujących i marginalizowanych narracji. Naszą uwagę zwróciły rozbieżności i napięcia pomiędzy pamięcią prywatną a oficjalną, a także różnice pomiędzy treściami publikowanych i chętnie cytowanych wspomnień, a nigdy nieupublicznionymi wspomnieniami osobistymi. Analizujemy instrumentalizację pamięci o Marcu w dyskursie politycznym, akcenty i przemilczenia środowiskowe, w tym autorytatywną rolę liderów, nierównowagę „centrów” i „peryferii” wewnątrz kraju, wreszcie dostępność środków reprezentacji lub jej brak. Interesuje nas, jak kampania antysemitcka lat 1967–1968 jest pamiętana w Polsce po ponad półwieczu i jakie jest jej znaczenie dla współczesnego rozumienia bycia Żydem w kontekście polskim. Naszym zdaniem dominacja określonych narracji o Marcu wypływa ze szczególnego uznania dla ludzi aktywnych w marcowych i pomarcowych środowiskach opozycyjnych, kontynuujących zaangażowanie publiczne po 1989 roku. Tym samym pamięć o doświadczeniach uczestników historii odległych od prawomocnych ośrodków dyskursu uległa marginalizacji. Dopiero w ostatnich latach, często staraniem lokalnych środowisk, w tym organizacji żydowskich, przywracana jest społecznej świadomości.

W zasadzie wszyscy autorzy i autorki artykułów w niniejszym numerze, nawet jeśli nie analizują polityki pamięci, to na różne sposoby upominają się o poszerzenie zakresu reprezen-

tacji. Próba uchwycenia doświadczeń ofiar kampanii antysemitkiej poprzez analizę sposobów mówienia o przemocy antysemitkiej (Forecki, 2024) czy perspektywę małych społeczności (Szajda, 2024) dostarcza obrazu, który może stanowić przeciwwagę lub dopełnienie opowieści akcentujących perspektywę polityczną i makrohistoryczną. Problematyzacja związków „tekstu i kontekstu” na łamach ostatniego jidyszowego pisma w PRL, funkcjonującego między oficjalną antysyjonistyczną presją a potrzebą bycia realnym, a nie fasadowym głosem wciąż zróżnicowanej społeczności żydowskiej (Gluba, 2024), analiza konsekwencji wyrugowania emancypacyjnego modelu życia żydowskich komunistów (Zawadzka, 2024b) czy włączenie nieemigrantów w ramę opowieści o pomarcowym wygnaniu (Starnawski, 2024b) to również propozycje badawcze poszerzające wachlarz reprezentacji i interpretacji Marca '68.

Kwestię reprezentacji „wydarzeń marcowych” w polskim dyskursie publicznym podejmuje Kamila Łabno-Hajduk (2024). Jej artykuł opiera się na rozległej, obejmującej numery wydawane na przestrzeni ponad pięćdziesięciu lat, kwerendzie „Tygodnika Powszechnego”. Związany z nurtem tak zwanego otwartego katolicyzmu krakowski periodyk był, obok „Znaku” i „Więzi”, istotną przestrzenią wprowadzania szeroko rozumianej tematyki żydowskiej do dyskursu medialnego w realiach końcowych dekad PRL. Ważną rolę w tym kontekście odegrał Klub Inteligencji Katolickiej, zwłaszcza działacze skupieni w oddziałach warszawskim i krakowskim tej organizacji. Po kampanii antysemitkiej 1968 roku w programie aktywności KIK znalazło się upamiętnianie Zagłady. Podejmowano temat antysemityzmu w Polsce, a młode pokolenie zaczęło stawiać pytania o obecność śladów kultury żydowskiej w polskiej pamięci i przestrzeni publicznej (na przykład cmentarzy żydowskich). Katolickie piśmiennictwo było narzędziem w procesie zbliżenia młodych generacji liberalnie zorientowanych katolików i Żydów z kręgu opozycji. Tłem dla tego zbliżenia była wspólna działalność opozycyjna w okresie Solidarności. Wątek ten, daleki od bezproblemowości, pojawił się w kilkunastu przeprowadzonych w naszym projekcie wywiadach. Łabno-Hajduk wychodzi od problemu selektywności reprezentacji. Zwraca uwagę, że choć na łamach „Tygodnika Powszechnego” pojawiały się omówienia tematów żydowskich, w tym teksty z okazji rocznic powstania w getcie warszawskim, problematyka „marcowa” była tam nieobecna aż do dwudziestej rocznicy wydarzeń 1968 roku. Autorka przybliży zawartość numerów poświęconych okrągłym rocznicom Marca, ukazując zmiany akcentów tematycznych oraz włączanie wątków i głosów upominających się o różne aspekty pamięci.

Ostatnie – jak dotąd – wywiady przeprowadziliśmy latem 2023 roku. Wypowiedzi rozmówczyń i rozmówców nie mogły zatem dotyczyć ważnego kontekstu dyskusji o antysemityzmie i tożsamości żydowskiej, który pojawił się później. Na kontekst ten składają się dwa elementy. Pierwszy

to atak terrorystów z Hamasu na Izrael 7 października 2023 roku, zakończony zamordowaniem 1200 osób i porwaniem 250 zakładników. Wśród ofiar cywilnych znaleźli się przedstawiciele kilku pokoleń: od niemowląt do ludzi ocalałych z Holokaustu. Ofiarami byli głównie izraelscy Żydzi, ale także arabscy obywatele Izraela i osoby innych narodowości. Ta największa od czasów Zagłady masowa zbrodnia popełniona na Żydach wstrząsnęła społecznością żydowską w Izraelu i w diaspory. Drugim elementem jest natychmiastowy po ataku Hamasu wybuch antysemityzmu niemal na całym świecie. W ramach pisemnych, ulicznych, uniwersyteckich, parlamentarnych i pozaparlamentarnych protestów propalestyńskich usprawiedliwiano morderstwa, porwania i gwałty na Żydach. Izrael, prowadzący wojnę o uwolnienie zakładników i wyeliminowanie Hamasu, natychmiast oskarżono o ludobójstwo palestyńskiej ludności Gazy.

Na możliwość i konieczność perspektywy porównawczej między współczesnym antysemitycznym antysyjonizmem a kampanią antysemitką z lat 1967–1968 zwraca uwagę Anna Zawadzka w artykule zamykającym niniejszy numer „Adeptusa” (Zawadzka, 2024a). Autorka proponuje długofalowe spojrzenie na kampanię antysyjonistyczną w Polsce końca lat 60., ponieważ ówczesna kampania stanowi ważny kontekst porównawczy dla światowej kampanii przeciwko Izraelowi rozpętej w październiku 2023 i wciąż trwającej, a przebiegającej pod hasłami nie tylko antysyjonizmu, ale też antykolonializmu i antyimperializmu. Zarówno niespełna sześć dekad temu, jak i obecnie dyskursy o lewicowej proveniencji zostały zinstrumentalizowane i wykorzystane w szerzeniu nienawiści wobec Żydów. Zawadzka pyta o to, jak wiedza o kampanii marcowej 1968 roku może pomóc w zrozumieniu dzisiejszych napięć wokół Izraela, jakie mechanizmy społeczne napędzające antysemityzm takie porównanie może unaocznić, jakie są przyczyny indywidualnego i zbiorowego zaangażowania nie-Żydów w kreowanie obrazu Żydów jako sprawców. Tekst Zawadzkiej łączy wiele wątków, o które pytamy w naszych badaniach: doświadczanie stygmatyzacji i zastraszenia w kontekście zmasowanej kampanii antysemitkiej opartej na rzekomym antyimperializmie i antynacjonalizmie, możliwe skutki takiego doświadczenia dla życia żydowskiego, wreszcie samą widoczność tego doświadczenia. Jeśli w końcowym etapie omawianego tu projektu badawczego pojawi się jeszcze możliwość zebrania dodatkowego materiału w postaci wywiadów, na pewno nie pominiemy w nich wątku doświadczenia żydowskiego po 7 października 2023 roku.

W projekcie planowane są kolejne publikacje, a wśród opracowywanych tematów znajdują się między innymi: problem uwarunkowań „niewyjechań” w kontekście żydowskiej fali uchodźczej, kwestia zmian postaw polskich Żydów wobec Izraela i znaczenia tego państwa dla żydowskiej tożsamości, bliższe spojrzenie na związane z antysemityzmem doświadczenia rodzinne w okresie Marca, przemiany środowiskowe w okresie powstawania nowych instytucji żydowskich w latach 80.

i 90., lokalna i regionalna specyfika pomarcowych realiów żydowskich, a także zagadnienia metodologiczne dotyczące pracy badawczej w obrębie tematu, który jest reprezentowany i ideologizowany w głównym nurcie kultury. Niniejszy tom traktujemy jako punkt wyjścia do dalszej części badań.

Bibliografia

- Forecki, P. (2024). „Szykany za szykanami”: Formy przemocy antysemickiej (1967–1968) w świetle historii mówionych. *Adeptus*, 2024(21), Article 3293. <https://doi.org/10.11649/a.3293>
- Gluba, A. (2024). *Loszn pod nadzorem: „Fołks-Sztyme” w latach 1968–1978*. *Adeptus*, 2024(21), Article 3300. <https://doi.org/10.11649/a.3300>
- Łabno-Hajduk, K. (2024). Marzec 1968 na łamach „Tygodnika Powszechnego”. *Adeptus*, 2024(21), Article 3302. <https://doi.org/10.11649/a.3302>
- Starnawski, M. (2024a, czerwiec 8). *Coercion, contingency, and choice in trajectories of Polish Jews after March 1968* [Referat]. 9th World Congress of Polish Studies, PIASA, Warszawa.
- Starnawski, M. (2024b). Nowa diaspora: Transnarodowe kontakty wśród polskich Żydów po kampanii antysemickiej emigracji 1968 roku. *Adeptus*, 2024(21), Article 3428. <https://doi.org/10.11649/a.3428>
- Szajda, M. (2024). Antysemityzm na prowincji: Wpływ kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968 na życie żydowskie na przykładzie oddziałów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach. *Adeptus*, 2024(21), Article 3284. <https://doi.org/10.11649/a.3284>
- Zawadzka, A. (2022, wrzesień 17). „Niewyjechani”: *Prześladowania antysemickie w latach 1967–1969: Migracja jako punkt odniesienia dla Żydów i Żydówek, którzy zostali w Polsce* [Referat]. XVIII Ogólnopolski Zjazd Socjologiczny, Warszawa.
- Zawadzka, A. (2024a). Czas i pole widzenia: Antysyjonizm 1967–1968 i 2023–2024: początki perspektywy porównawczej. *Adeptus*, 2024(21), Article 3348. <https://doi.org/10.11649/a.3348>
- Zawadzka, A. (2024b). Kolejna śmierć uniwersalizmu: Jak PRL zniszczył żydowski komunizm. *Adeptus*, 2024(21), Article 3325. <https://doi.org/10.11649/a.3325>

Introduction: Jews in Poland in the Aftermath of the 1967–1968 Antisemitic Campaign

The article introduces this issue of *Adeptus*, which presents articles written as part of the research project *Jews in Poland in the Aftermath of the 1967–1968 Antisemitic Campaign: Biographic Experience, Identity Changes and Community Dynamics*. The main objective of the project is to explore the perspectives of those individuals and communities who experienced antisemitic

stigmatization in the late 1960s but did not leave Poland with the mass emigration wave of the time. The research team analyzes reactions to this campaign (actions taken at the individual or family levels as well as the institutional level) and the significance of these experiences in longer biographical and community perspectives, including for identity and social memory. The volume contains discussions on some of the research findings of the project to date. The introductory article presents the problem areas of this research, discusses methodological aspects and indicates further directions of inquiry.

Keywords:

antisemitism; anti-Zionism; March 1968; Jews in Poland; historical sociology

Społeczność żydowska w Polsce w następstwie kampanii antysemitkiej lat 1967–1968: wprowadzenie do tematyki numeru

Artykuł jest wprowadzeniem do niniejszego numeru czasopisma „Adeptus”. Opublikowane zostały w nim teksty powstałe jako efekt grantu badawczego *Społeczność żydowska w Polsce w następstwie kampanii antysemitkiej lat 1967–1968. Doświadczenia biograficzne, przemiany tożsamości i dynamika środowiskowa*. Głównym celem projektu jest uchwycenie perspektyw osób i środowisk, które doświadczyły antysemitkiej stygmatyzacji pod koniec lat 60. XX wieku, ale nie opuściły Polski wraz z ówczesną masową falą emigracyjną. Zespół badawczy analizuje reakcje na tytułową kampanię (działania podejmowane tak na poziomie indywidualnym czy rodzinnym, jak i instytucjonalnym), a także znaczenie tych doświadczeń w dłuższej perspektywie biograficznej i środowiskowej, w tym dla tożsamości i pamięci społecznej. Prezentowany tom zawiera częściowe podsumowania dotychczasowych badań w ramach projektu. Artykuł wstępny prezentuje obszary problemowe prowadzonych badań, omawia aspekty metodologiczne i wskazuje dalsze kierunki analiz.

Słowa kluczowe:

antysemityzm; antysyjonizm; Marzec '68; Żydzi w Polsce; socjologia historyczna

Citation:

Starnawski, M. (2024). Społeczność żydowska w Polsce w następstwie kampanii antysemitkiej lat 1967–1968: wprowadzenie do tematyki numeru. *Adeptus*, 2024(21), Article 3497. <https://doi.org/10.11649/a.3497>

Publication History:

Received: 2025-03-07; Accepted: 2025-03-12; Published: 2025-03-31



INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
1954–2024